

Əlyazması hüququnda

LEYLA BƏŞARƏT qızı YUSİFOVA

DİLDƏ MƏCBURİYYƏT ANLAYIŞININ İFADƏSİ

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2017

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Məmmədli Dünyamalı oğlu Novruzov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Gülsüm İsrafil qızı Hüseynova
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dillər Universiteti, Ümumi dilçilik kafedrası**

Müdafiə “___” _____ 2017-cı il tarixdə saat ___-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2017-cı il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

S.Y.Məmmədova

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Obyektiv aləmdə baş verən hadisə və proseslərin insan təfəkküründə inikası müxtəlif formalarda olur. Buna görə də təfəkkürdə müxtəlif anlayışlar meydana gəlir. Anlayışların yaranması insan təfəkkürünün təşəkkül tapması və inkişafından irəli gələn obyektiv qanunauyğunluqdur. Bu anlayışlar dildə mütləq hər hansı bir formada öz ifadəsini tapır. Anlayışların dildə ifadə üsullarını dilçilik elmi öyrənir. Belə ki, zaman-zaman kəmiyyət, keyfiyyət, mənsubiyyət, hərəkət, zaman və s. kimi kateqoriyaların ifadəsi dilçilik elminin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bu anlayışlardan biri də məcburiyyət anlayışıdır. Məcburiyyət ictimai ünsiyyətin təzahür formalarından biridir. Ünsiyyətin ən mükəmməl vasitəsi də dildir. Eyni zamanda kommunikativ funksiya (ünsiyyət) dilin əsas funksiyalarından biridir. Bu baxımdan, ünsiyyətlə bağlı anlayışların, eləcə də məcburiyyət anlayışının dildə ifadəsinin öyrənilməsi müəyyən lingvistik əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə, dildə məcburiyyət anlayışının ifadəsi müasir dövr üçün nəzəri aspektdən çox aktual bir məsələdir. Belə ki, M.Qıpçaq qeyd edir ki, “dilçilik elminin inkişafının bütün dövrlərində elmin bu sahəsinin fəlsəfə ilə bağlı problemlərinə bu və ya digər dərəcədə nəzər salınmışdır. Başqa sözlə desək, dilçilik bir elm kimi formalaşdığı bir dövrdən ta bu günə qədər dilin fəlsəfi problemlərinin araşdırılması öz aktuallığını itirməmişdir”¹. Belə ki, insan təfəkkürünə, onun mental fəaliyyətinə olan marağın artması koqnitiv elmin digər elmlərlə yanaşı dilçiliyə də nüfuz etməsinə gətirib çıxarmışdır. “Koqnitivizm- elə bir yanaşmadır ki, orada insan informasiya prosesi sistemi kimi öyrənilməli, insan davranışı isə insanın daxili vəziyyəti baxımından təsvir və izah edilməlidir”². Deməli, koqnitiv dilçilikdə dil və şüur, dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqələri, dünyanın, aləmin, gerçəkliyin kateqoriyalaşdırılmasında və konseptuallaşdırılmasında dilin rolunun öyrənilməsi əsasdır. Belə ki, “koqnitiv dilçilik elə bir istiqamətdir ki, diqqət mərkəzində ümumi koqnitiv mexanizm kimi dil yerləşir”³. Dilçilikdə bu yanaşma, yəni koqnitiv dilçilik dilə, dilin öyrənilməsinə və tədqiqinə, konseptual struktura müasir, yeni bir yanaşmadır. V.Z.Demyankov və E.S.Kubryakovaya görə, “koqnitiv dilçilik

¹ Qıpçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (Tarixi-tipoloji tədqiqat). Bakı: Elm, 2000, s. 3

² Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994, № 4, с. 17

³ Yenə orada, s. 21

dili informasiyanın kodlaşdırılması və ötürülməsində rol oynayan mexanizm kimi öyrənir”¹. Bu baxımdan koqnitiv dilçiliyin öyrəndiyi məsələlər sırasına məcburiyyət anlayışının dildə ifadəsinin öyrənilməsinə də aid etmək olar. Məcburiyyət bizdən asılı olmadan mövcud olan anlayışdır və gerçəkliyin, insanlar, sosial qruplar, təbəqələr və s. arasındakı münasibətlərin təzahür formalarından biridir. Buna görə də məcburiyyətin dildə ifadəsinin öyrənilməsi həm də koqnitiv dilçilik baxımından aktualdır.

Məlumdur ki, koqnitiv dilçilik müxtəlif dilçi alimlər tərəfindən müxtəlif nəzəriyyə və metodlar əsasında öyrənilmişdir. Belə ki, buraya çərçivə semantikasi (Ç.Filmor), prototiplər nəzəriyyəsi (G.Lakof, R.Lanqaker), sahə nəzəriyyəsi (J.Trir, A.Kibrik) və s. aiddir. Bunlar dilçilikdə yeni nəzəriyyə və metodlardan sayılır. Bu baxımdan, məcburiyyət anlayışını da bu aspektlərdən tədqiq etmək müasir dilçilik baxımından aktualdır.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiya işində tədqiqat obyektini müxtəlif sistemli dillərdə feilin şəkilləri, məcburiyyət ifadə edən modal feillər, bəzi cümlə növləri və intonasiya, feili leksik vahidlər, eləcə də, məcburiyyət ifadə edən frazeoloji vahidlər, kauzativlik ifadə edən şəkilçilər və köməkçi feillər təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Fəlsəfi məcburiyyət kateqoriyasının müxtəlif sistemli dillərin leksik-semantik və qrammatik səviyyələrində ifadəsinin tədqiqi və təhlili tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi dildə məcburiyyət anlayışının ifadəsini sinxron planda araşdırmaq, fəlsəfi kateqoriya olan məcburiyyətin dildə linqvistik, xüsusilə morfoloji kateqoriya təşkil edib-etmədiyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli vacibdir.

- Məcburiyyət anlayışının mahiyyətini aydınlaşdırmaq və anlayışı müxtəlif aspektlərdən izah etmək;

- Məcburiyyət anlayışının müxtəlif sistemli dillərdə linqvistik ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək və onları müqayisəli təhlil etmək;

- Məcburiyyət anlayışının dilin müxtəlif səviyyələrində ifadəsini tədqiq etmək;

¹ Демьянков В. З., Кубрякова Е. С. Когнитивная лингвистика // Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В.Ломоносова, 1996. – КСКТ, с. 53

- Məcburiyyətə linqvistik sahə kimi yanaşmaq;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qeyd etdiyimiz kimi, müasir dövr dilçilik elmində koqnitiv yanaşma, dil və təfəkkürlə bağlı problemlərin tədqiqinə yeni nəzəriyyə və metodların tətbiqi bu tip mövzuların yeni metodlarla öyrənilməsinə zəruri edir. Belə ki, dissertasiya işində ilk dəfə olaraq məcburiyyət fəlsəfi kateqoriyasının dildə ifadəsi hərtərəfli şəkildə araşdırılır. Məcburiyyət anlayışının müxtəlif sistemli dillərdə ifadə vasitələrinin müqayisəli təhlili və tədqiqi də dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirən amillərdəndir.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq məcburiyyətin ifadəsi dilin müxtəlif səviyyələrində tədqiq edilir. Eyni zamanda, bu dissertasiyada ilk dəfə məcburiyyətə linqvistik sahə kimi yanaşılaraq məcburiyyət leksik-semantik sahəsinin mövcudluğundan danışılır və bu leksik-semantik sahənin mərkəzi və periferiyası göstərilir, həmçinin bu leksik-semantik kateqoriyanın müxtəlif sistemli dillərdə prototipləri də müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat prosesində dil materialı kimi Azərbaycan, türk, ingilis, rus, fransız, alman dilli nümunələrdən istifadə edilmişdir. Bu nümunələrin sırasına bədii əsərlər, izahlı lüğətlər, qəzet və jurnal materialları, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, prosesual sənədlərin nümunələri daxildir. Eyni zamanda, tədqiqatda qədim türk yazılı abidələrinin dilinə də müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın metodları. Məcburiyyət anlayışı geniş, mürəkkəb, mücərrəd və çoxaspektli anlayış olduğuna və bu anlayışın dildə ifadəsinə bir neçə dil aspektindən yanaşıldığına görə tədqiqat prosesində istifadə edilən metod və üsullar fərqlidir. Belə ki, tədqiqatda təsviri, müqayisəli-qarşılaşdırma və sahə yanaşması metod və üsullarından istifadə edilmiş, məcburiyyət leksik-semantik sahəsi prototiplər nəzəriyyəsi aspektindən də öyrənilmişdir. Tədqiqat, əsasən, sinxron planda aparılmışdır.

Müdafiyyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

- Məcburiyyət çoxaspektli, mücərrəd, geniş və mürəkkəb struktura malik anlayışdır və buna görə də bu anlayışın dildə ifadəsi bir dil kateqoriyası çərçivəsinə sığmır.
- Məcburiyyət anlayışı məcburetmə münasibəti və məcbureddici təsirdən ibarətdir.
- Məcburiyyət sahə strukturuna malikdir.
- Məcburi münasibətin ifadə vasitələri deontik modallığın ifadə vasitələridir. Buraya feilin şəkilləri, modal feillər, deontik modallıq ifadə edən leksik vahidlər, bəzi ədatlar, müəyyən sintaktik vahidlər (bəzi cümlə növləri və intonasiya) və qeyri-verbal vasitələr aiddir.

- Məcburedici təsir kauzal əlaqənin bir növüdür və məcburedici təsirin ifadə vasitələri sırasında kauzallıq ifadə edən vasitələr də var.
- Məcburedici təsir dilin leksik-semantik səviyyəsində ifadə olunur.
- Məcburiyyət makrosahəsinin tərkibində məcburiyyət leksik-semantik mikrosahəsi ayrılır.
- Məcburiyyət leksik-semantik kateqoriyası prototipik əsasla qurulmuşdur.
- Məcburedici təsir dilin qrammatik səviyyəsində ifadə olunur.
- Məcburiyyət sahəsi morfoloji nüvəyə malik deyil və buna görə də məcburiyyət dildə bir qrammatik kateqoriya olaraq formalaşa bilməmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məcburiyyət anlayışının müxtəlif sistemli dillərdə ifadəsinin öyrənilməsi müxtəlif morfoloji quruluşa malik dillərin strukturundakı oxşarlıq və fərqlilikləri üzə çıxarmaq imkanı verir. Eyni zamanda anlayışın dildə ifadəsinin yeni nəzəriyyə və metodlar əsasında araşdırılması dilçilikdə sahə nəzəriyyəsi baxımından da əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatda əldə olunan nəticələr müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli öyrənilməsi və ümumdilçilik məsələlərinin həllində, tərcümə məsələlərində yardımçı ola bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın məzmunu ölkəmizdə və xaricdə keçirilmiş elmi konfranslarda edilmiş məruzələrdə və AAK-ın tövsiyə etdiyi müxtəlif məcmuə və nəşrlərdə çap edilmiş elmi məqalələrdə əks olunmuşdur.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, tədqiqat metodları, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Məcburiyyət anlayışının mahiyyəti və deontik modallığın bir növü kimi dildə ifadəsi**” adlanır və yeddi yarımfəsilədən ibarətdir. I fəslin I yarımfəslində məcburiyyət haqqında ümumi məlumat verilir, anlayışın mahiyyəti açıqlanır.

Fəlsəfə tarixində məcburiyyət mövzusu hələ qədim dövrdən aktual olmuş və bu anlayışa yanaşma aspektləri müasir dövrə qədər artaraq təkmilləşmişdir. Aristotel və digər qədim dövr filosoflarının yaradıcılığında bu anlayışın təbiət mənşəli fenomen kimi izah edildiyini müşahidə edirik¹. Aristoteldən fərqli olaraq, sofistlər məcburiyyəti yalnız şəxsdən kənar da olan qüvvə kimi deyil, cəmiyyətdə qanunların icrası üçün lazım olan sosial fenomen kimi başa düşürdülər. Onlara görə, qanun üçün yeganə sanksiya məcburiyyətdir; məcburiyyətin olmadığı yerdə insanlar heç bir öhdəliklə (mükəlləfiyyət) bağlı deyillər². Orta əsrlər dövrünün filosofu F.Akvinaya görə, məcburiyyət şəxsin iradəsinin əleyhinə olan könülsüz hərəkətidir. F.Akvina məcburiyyət anlayışına dövlət, qanunlar aspektindən də yanaşır və qeyd edir ki, “qanun anlayışı iki şeydən ibarətdir: birincisi, o, insan davranışlarının bir qaydasıdır, ikincisi, o, məburedici gücə malikdir”³. Daha sonrakı dövrlərdə T.Hobbs, C.Lokk və başqaları da məcburiyyəti hüquqi aspektdən izah etmişlər. İ.Kant, G.V.F.Hegel, B.Spinoza, A.Şopenhauer kimi filosoflar iradə, zərurət, mənəvi məsuliyyət məsələlərindən danışarkən məcburiyyət mövzusunda da toxunmuş, məcburiyyət anlayışına öz baxışlarını əsaslandırmışlar. B.Spinozaya görə zərurət azadlığa qarşı deyil, amma ona uyğundur, azadlıq və məcburiyyət isə bir-birinə uyğun deyil⁴. A.Puçnin qeyd edir ki, “məcburiyyət problemi Platon, İ.Kant, F.V.J.Şelling, G.V.F.Hegel və A.Şopenhauerin tədqiqatlarında iradə və ədalət kateqoriyaları ilə birlikdə araşdırılır”⁵. A.Puçninin şərhinə görə A.Şopenhauer hüququn mövcudluğuna şübhə ilə yanaşdığı üçün o, məcburiyyəti ədalətsizlik formasında və həm də başqa bir adamın iradə sferasına nüfuz etmə kimi, ədalətli olmayan güc tətbiqi kimi görürdü⁶.

¹ Аристотель. Евдемова этика. Москва: РАН, 2005, с. 49-61; Аристотель. Никомахова этика. Москва: ЭКСМО-Пресс, 1997, с. 20; <http://rhetoric.eserver.org/aristotle/rhet1-10.html>

² Greek Philosophy. Thales to Aristotle. Third edition. Edited by Reginald E.Allen. USA:The Free Press, 1991, p. 16

³ Aquinas T.L. Summa Theologica: 5 volumes, II volume, II part, I section, New-York: Cosimo, 2007, p. 1020

⁴ Bennett J. A study of Spinoza's Ethics. Great Britain: Cambridge University Press, 1984. p. 238

⁵ Пучнин А.С. Принуждение и право. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Тамбов, 1999, с. 7

⁶ Пучнин А.С. Принуждение и право. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Тамбов, 1999, с. 12

Nəticə olaraq, demək olar ki, məcburiyyət anlayışına müxtəlif yanaşmalar olsa da, bütün bu yanaşmalarda anlayışın mahiyyətini müəyyənləşdirən ümumi bir cəhət ondan ibarətdir ki, məcburiyyət fərdin iradəsinin əleyhinə və onun şüuruna yönələn təsir prosesidir.

I fəslin II yarım fəslində məcburiyyət anlayışının strukturu, çoxaspektliliyindən bəhs edilir, məcburiyyət nisbi və mücərrəd anlayış kimi nəzərdən keçirilir. Məcburiyyətin zərurət və iradə məsələləri ilə bağlılığı anlayışın fəlsəfi, hakimiyyət və qanunla əlaqəsi isə hüquqi tərəfini təşkil edir.

Məcburiyyət anlayışını psixoloji aspektdən də izah etmək mümkündür. Belə ki, A.İ.Kaplunov yazır ki, “psixoloji nöqtəyi-nəzərdən məcburiyyət şüura (iradəyə) yönəlmiş xarici təsirlər və məcbur edilmiş şəxs öz istəyi və arzusunun əleyhinə hərəkətidir”¹.

Məcburiyyət anlayışının fəlsəfi, hüquqi, psixoloji aspektlərdən izahının mümkünlüyü anlayışın çoxaspektliliyini sübut edir.

Məcburiyyət həm də mürəkkəb struktura malik anlayışdır. Belə ki, məcburiyyətin strukturuna yalnız onun subyekt və obyektləri deyil, eyni zamanda məcburi münasibət və ya yanaşma, təsir, təsir üsulu, təsir vasitəsi, təsir şəraiti, məcburiyyətin səbəbi, məqsədyönlülük, nəticə və s. də aiddir.

Məcburetmə həm də münasibətdir. Məcburedici təsirin reallaşmasından əvvəl məcburetmə münasibəti mövcuddur.

Deməli, məcburiyyət geniş anlayışdır və mürəkkəb struktura malikdir. Çünki məcburiyyət həm fərqli sferalarda təzahür edir, həm də anlayışın strukturunu təşkil edən komponentlər çoxdur.

Məcburiyyət anlayışının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onun çox mücərrəd xarakterə malik olmasıdır. Belə ki, bu anlayışın əsasında duran referent gözlə görülməsi və əllə toxunulması mümkün olan maddi varlıq deyil, birinin digərinin şüuruna yönəltdiyi təsir prosesi, məcbur olanın öz istəyi olmadan ona buyurulanı həyata keçirməyə məcbur olması prosesidir.

Məcburiyyət anlayışına xas xüsusiyyətlərdən biri də anlayışın nisbi və yaygın xarakterə malik olmasıdır. Belə ki, eyni bir münasibət fərdlərdən biri tərəfindən məcburiyyət kimi dərk edilə və ya qəbul edilə bilər, digəri tərəfindən isə yox.

¹ Каплунов А.И. Об основных чертах и понятиях государственного принуждения // Государство и право, 2004, №12, с. 10

I fəslin III yarım fəslində göstərilir ki, məcburiyyət həm münasibət, həm də proses, özü də təsir prosesi kimi təzahür edir. Münasibət kimi məcburiyyət dildə modal kateqoriyalarla, yəni feilin şəkilləri, modal feillər, modallıq ifadə edən adlar, leksik mənası məcburi münasibət ifadə edən sözlər, bəzi sintaktik vahidlər və s. linqvistik vasitələrlə ifadə olunur. Bu münasibətin ifadəsində ədatlar da köməkçi və ya yardımçı vasitə kimi çıxış edə bilər. Hər hansı bir işin icrasına dair məcburi münasibətin dildə ifadəsində intonasiyanın da müəyyən rolu var.

Məcburiyyət həm də fərdin şüuruna və onun iradəsinin əleyhinə yönəlmiş təsir prosesidir. Təsirdən, prosesdən söhbət gedirsə, deməli, burada qrammatik hərəkətilik var. Dildə hərəkətin əsas ifadəçisi feillərdir. Belə isə, haqqında danışdığımız təsir prosesi ya feillərlə, ya da feili kateqoriyalarla ifadə olunmalıdır.

Məcburiyyət, məcburetmə aktı nitq feilləri vasitəsilə də ifadə oluna bilər. Belə ki, lokutiv, illokutiv və perlokutiv feillər də bu və ya digər dərəcədə məcburetmə aktını ifadə edir. C.L.Ostinin nitq aktlarının üç tipini fərqləndirməsindən belə başa düşmək olur ki, lokutiv akt özü danışma, bəyan etmə aktıdır, illokutiv akt digər şəxsin məqsədini ifadə edir, perlokutiv aktda isə məqsədyönlü təsir nəzərdə tutulur və digər şəxsin davranışına təsir ifadə edir¹.

Bu yarım fəsilə məcburiyyət həm də linqvistik sahə kimi izah edilir, dildə məcburiyyət sahəsindən bəhs edilir. Dilçilikdə sahə nəzəriyyəsinə aid ayrıca əsər yazmış Q.S.Şurun fikrincə, sahə müxtəlif dil səviyyələrinə məxsus olan, bir-birindən bu linqvistik elementlərlə diferensiallaşan xüsusiyyətlərlə yanaşı, ümumi (invariant) keyfiyyətlərə malik olan linqvistik elementlərin mövcudluq üsulu və qruplaşmasıdır². A.V.Bondarko qeyd edir ki, “funksional-semantik sahə verilən dilin qrammatik (morfoloji və sintaktik) vasitələri və onlarla qarşılıqlı əlaqədə olan eyni semantik sahəyə aid leksik, leksik-qrammatik və söz yaradıcılığı elementləri tərəfindən təşkil olunan ikitərəfli (məzmun-formal) vahiddir”³. Bu baxımdan, məcburiyyət ifadə edən linqvistik vahidlərin cəminə məcburiyyət sahəsi kimi yanaşmaq mümkündür. A.V.Bondarko strukturuna

¹ Austin J.L. How to do things with words. Oxford: Oxford University Press, 1962, p. 101-108

² Щур Г.С. О соотношении системы и поля в языке// Проблемы языкознания. Доклады Советской Делегации на 10 международном съезде лингвистов в Бухаресте. Москва, 1967, с. 68

³ Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Ленинград: Наука, 1984, с. 40

görə funksional-semantik sahənin iki əsas tipə, yəni monosentrik (güclü mərkəzləşmiş) və polisentrik (zəif mərkəzləşmiş) sahələrə ayrılı bildiyini və birincinin qrammatik kateqoriyaya, ikincinin isə formaların vahid homogen sistemini təşkil etməyən müxtəlif dil vasitələrinin (morfoloji, sintaktik, leksik-qrammatik, leksik) cəminə əsaslandığını qeyd edir¹. İ.Tahirov A.V.Bondarkonun qeyd etdiyi birinci tip sahələr haqqında yazır ki, “bu cür sahənin mərkəzi və ya nüvəsini morfoloji kateqoriya təşkil edir, onun struktur nizamı sadə və aydın olur”². Belə olduqda, yəni həmin invariant mənənin yaratdığı sahənin strukturu nizamlı olduqda həmin mənə dildə qrammatik kateqoriya təşkil edə bilər. Məcburiyyət linqvistik sahəsinə isə bu cür yanaşmaq mümkün deyil. Çünki məcburiyyət sahəsinin strukturu natamam, konstituentləri dağınıq və yayğındır. Sahəni təşkil edən elementlərin bu yaygınlığı da dildə məcburiyyətin qrammatik kateqoriya təşkil edə bilməməsini şərtləndirir. E.V.Qulıq və E.İ.Şendels rus dilində canlılıq-cansızlığın kifayət qədər aydın qrammatik göstəricilərlə qrammatik kateqoriya təşkil etdiyini vurğulasalar da, qeyd edirlər ki, “alman dilində canlılıq-cansızlıq bütün digər ifadə vasitələrini təşkil edən qrammatik mərkəzə malik deyil, buna görə də onu qrammatik kateqoriya adlandırmaq olmaz”³. Məcburiyyət anlayışını ifadə edən vasitələrin də bir qrammatik mərkəz ətrafında birləşə bilməməsi dildə məcburiyyət qrammatik kateqoriyasının mövcudluğunu qeyri-mümkün edir. S.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, “adətən, qrammatik mərkəzin olmaması sahənin struktur naqisliyinə, konstituentlərin yaygınlıq və çoxsaylılığına aparıb çıxarır”⁴. Deməli, gördüyümüz kimi, hər hansı bir anlayışın dildə əmələ gətirdiyi sahə ilə onun dildə qrammatik kateqoriya təşkil etməsi arasında əlaqə var. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, məcburiyyət sahəsinin elementlərinin yaygınlığı və dildə belə bir qrammatik kateqoriyanın olmaması bir-birini şərtləndirir. Nəticə olaraq demək olar ki, məcburiyyət anlayışı dildə bir qrammatik kateqoriya olaraq formalaşa bilməmişdir. Bu da həmin anlayışın mahiyyətindən, dildə yaratdığı sahənin strukturundan və s. asılıdır. S.Ə.Abdullayev qeyd edir ki, “...funksional-semantik kateqoriyanın

¹ Yenə orada, c. 61-62

² Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, s. 62

³ Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. Москва: Просвещение, 1969, с. 134-135

⁴ Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, s. 25

morfoloji nüvəyə əsaslanmadığı hallarda digər səviyyələrdən olan sahə konstituentlərinin funksional mərkəzə, nüvə komponentinə çevrilməsi imkanı yaranır”¹. Məcburiyyət sahəsi də morfoloji nüvəyə əsaslanmadığından leksik-semantik sahənin konstituentlərinin məcburiyyət sahəsinin nüvəsinə və ya mərkəzinə çevrilmək ehtimalı mümkündür.

I fəslin IV yarım fəslində məcburiyyət deontik modallığın növü kimi izah edilir. F.R.Palmer qeyd edir ki, “deontik modallıq xarici mənbədən qaynaqlanan məcburiyyət və ya icazə ilə ... əlaqədardır”². Deməli, məcburiyyət deontik modallığa uyğun gəlir.

Modallıq özü mürəkkəb kateqoriyadır. F.Cahangirov qeyd edir ki, “modallığın mürəkkəbliyi orasındadır ki, onda dilin bütün səviyyələrinə xas olan əlamət və xüsusiyyətlər, qrammatik, sintaktik, semantik əlamətlər toplusu cəmləşmişdir”³. O.S.Axmanova qeyd edir ki, “modallıq şəkil, modal feillər, intonasiya və s. kimi leksik və qrammatik vasitələrlə ifadə olunur”⁴. Bu təqdirdə deontik modallığa aid olan məcburiyyət də dilin müxtəlif səviyyələrində müxtəlif vasitələrlə ifadə olunmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, məcburiyyət ictimai həyatın müxtəlif sferalarında təzahür edir. Belə ki, məcburiyyət cəmiyyətdə qanunların icrası üçün lazım olan sosial fenomen olduğuna görə onun təzahürü hüquqi sferada axtarılmalıdır. Bu halda kontitusiyaya, məhkəmə sənədlərinin dilinə müraciət etmək məqsədəuyğun olar. Məcburi münasibət həm də mənəvi sferada gerçəkləşir. Bu halda isə hər hansı bir işin icra edilməsinə dair məcburi münasibət mənəvi məsuliyyət, mənəvi borc kimi başa düşülməlidir. Fərqli sferalarda təzahür edən məcburiyyət dildə də fərqli vasitələrlə ifadəsini tapır.

I fəslin V yarım fəslində məcburi münasibətin feilin şəkillərində ifadəsi araşdırılır. Məcburi münasibətin ifadəsini həyata keçirən feil şəkillərindən biri əmr şəklidir. Feilin əmr şəkli birinci şəxsin təkində istək, cəmində isə təhrik bildirir. Təhriklə məcburiyyət fərqlidir. Təhrik daha çox əmr şəklinin birinci şəxs cəmində ifadə olunur. Məsələn: *Onda gedək*,

¹ Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, s. 27

² Palmer F.R. Mood and modality. Second edition, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, p. 10

³ Cahangirov F.F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (Müqayisəli tipoloji tədqiqat): Bakı, 2005, s. 16

⁴ Axmanova O.C. Словарь лингвистических терминов. Москва: Издательство Советская энциклопедия, 2-е изд., 1969, с. 229-230

çiləkənin alt tərəfinə qarmaq ataq (İ.Şıxlı). İngilis dilində əmr şəkli birinci şəxslə işlənmədiyinə görə bu dildə təhrik mənasını ifadə etmək üçün *let* kauzativindən istifadə edilir. Məsələn: *Let us sit down by the fireside together (Gəl birlikdə buxarının yanında oturaq)*. Fransız dilində isə bu mənə hər iki formada ifadə olunur. Məsələn: *Alors s'il vous plaît, laissez-nous faire notre travail maintenant (Onda, zəhmət olmasa, gəl indi işimizi edək)*. *Allons-y (Gəl gedək)*. Birincidə təhrik mənası *laisser* kauzativi ilə, ikincidə isə feilin əmr şəkli ilə ifadə olunmuşdur.

Məcburiyyət mənası isə əmr şəklinin ikinci və üçüncü şəxslərində özünü göstərir. Belə ki, ikinci şəxsdə məcburetmə birbaşa olur və bu, özünü bədi, məişət üslublarında göstərir. Məsələn: *Ay qız, ay Güləsər, dur çardağın üstünə palaz sal (İ.Şıxlı)*. *Shut the door! (Qapını ört (ün)!)*. *Pars! (Get)*. *Partez! (Gedin!)*. *Пuuuu! (Yaz!)* Lakin üçüncü şəxsdə məcburetmə dolayısı ilə ifadə olunur və bu da özünü rəsmi üslubda, yəni rəsmi və işgüzar sənədlərin dilində göstərir. Məsələn: *Cinayət edən hər bir şəxs ədalətli surətdə cəzalandırılısın...¹*

Məcburiyyətin ifadəsini həyata keçirən feil şəkillərindən biri də subyunktiv şəklidir. Feilin bu şəkli ingilis dilində “subjunctive”, fransız dilində “subjonctif”, alman dilində “konjunktiv” və s. adlanır. Bu forma Azərbaycan dilində hansısa konkret feil şəkli ilə tam uyğun gəlmir.

İngilis dilində feilin bu şəkli haqqında qeyd edilir ki, “bəzi modal köməkçilər kimi ingilis dilində subyunktiv şəkli məcburiyyət və ya lazımlılıq ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər. *He demands that the evidence be/must be/should be demolished (O tələb edir ki, dəlil aradan qaldırılsın/aradan qaldırılmalıdır/gərək aradan qaldırıla)*”². Burada subyunktiv formada olan *to be* feilidir. L.C.Mişel və J.J.Rapet subyunktivin iradə, məcburiyyət, borc və ya uyğunluq və şübhə, əhəmiyyət verməmə və ya qorxu ifadə edən feillərdən sonra işləndiyini bildirir və iradə ifadə edən feillər sırasında *vouloir (istəmək)*, *exiger (tələb etmək)*, *commander (əmr vermək)*, *ordonner (əmr vermək)* və s. kimi feilləri qeyd edirlər. Məsələn: *Mon père exige que je sache mes leçons avant de jouer (Atam tələb edir ki,*

¹ Quliyev A.İ. Prosessual sənədlərin nümunələri (ibtidai istintaq). Bakı: Qanun, 1996, s. 7

² Leech G.N., Hundt M., Mair C., Smith N. Change in contemporary English: A grammatical study. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, p. 51

oynamazdan əvvəl dərslərimi bilim)¹. Onu da qeyd etmək doğru olar ki, ingilis dilində feilin subyunktiv şəklinin məcburi münasibət ifadə etməsində əsas rolu *important (vacib), necessary (zəruri)* kimi sifətlər, *to insist (təkid etmək), to order (əmr etmək), to require (tələb etmək)* və s. kimi feillər, fransız dilində *falloir (lazımlıq bildirən feil), nécessaire (zəruri)* sifəti oynayır. Məsələn: ingilis dilində “*It is necessary that I finish on time (Gərək mən vaxtında bitirəm)*”, fransız dilində “*Il est nécessaire que je finisse à l'heure (Gərək mən vaxtında bitirəm)*”. Feilin subyunktiv şəklinin ifadə etdiyi məcburiyyət müasir türk dilində feilin istək şəklində ifadə olunur. Məsələn: *İstiyorum ki, Ayaspaşa'da, benim evime gidesiniz ve orada üç hafta oturasınız (İstəyirəm ki, Ayaspaşada mənim evimə gedəsiniz və orada üç həftə oturasınız)*. Azərbaycan dilində isə feilin arzu şəklində bu mənənin ifadə olunmasına *gərək* ədatı kömək edir. Məsələn: **Gərək** çox *oxuyam*.

Məcburi münasibət feilin vacib şəklində də ifadə olunur. Bu şəkil həm qanundan irəli gələn məcburiyyəti, həm də mənəvi məcburiyyəti ifadə edir. Belə ki, konstitusiyada və bu kimi digər qanunlar toplusunda insanların cəmiyyətdə davranışını qanun-qayda çərçivəsində məhdudlaşdıran məcburi münasibət feilin vacib şəkli vasitəsilə ifadə olunur. Konstitusiyada və məhkəmə sənədlərinin dilində feilin vacib şəkli ilə ifadə olunan məcburi münasibət üçüncü şəxsədir. Məsələn: *Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorunmalıdır (Maddə 40, 2-ci bənd)*. Feilin vacib şəkli bir şeyin icrasına dair mənəvi məcburiyyət, mənəvi borc, məsuliyyət də ifadə etdiyinə görə bu şəkil bütün şəxslərdə işləyə bilər. Bu kontekstdə məcburiyyət vacib şəklinin sintetik qurulması ilə ifadə olunur. Məsələn: *Dolabçanın üstündə xeyli dərman şüşəsi düzülmüşdü. Sevinc fikirləşdi: “Bunların hamısını o içməlidir” (S.Qədirzadə)*. Lakin feilin vacib şəkli analitik üsulla da qurulur. Belə ki, E.V.Sevortyan və M.Ş.Şirəliyev yazırlar ki, “vacib şəkli *olmaq* feili ilə perifrastik formada da işləyə bilər, məsələn, *oxumalı oldum, getməli oldum*”². F.R.Zeynalov da qeyd edir ki, “vacib şəkli *ol* köməkçi feili ilə işlənərək perifrastik feil formaları əmələ gətirir. Bu vaxt vaciblik məzmunu əvvəlkinə nisbətən bir az zəifləyir.

¹ Michel L.C., Rapet J.J. Cours supérieur de langue française. Principes de grammaire française. Cinquième édition, Paris: Dezobry, ET. Magdeleine et G^e, Libraires-Éditeurs, 1860, p. 100

² Ширалиев М.Ш., Севортян Э.В. Грамматика Азербайджанского языка. Баку: Элм, 1971, с. 120

Məsələn, *deməli oldum, yazmalı olduq, görüşməli oldular, münasibətlərini kəsməli oldular və s.*"¹.

Vacib şəklinin qeyd edilən üsullarla, yəni sintetik və analitik üsulla yaranan formaları məzmunca bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Bu baxımdan M.M.Musayev və Q.H.Cəfərov feilin geniş və dar mənalı vacib şəklindən bəhs edərkən qeyd edirlər ki, "birinci şəkil daha çox hər hansı bir işi görən öz aldığı qərara əsasən yetirdiyi iş və ya dar bir fəaliyyət sahəsi ilə bağlı olaraq işlənir. İkinci şəkil isə Azərbaycan dilində xaricdən gələn hər hansı bir təzyiq və diqtə edilən konkret bir məcburiyyətlə gerçəkləşmiş olmaq və ya ola bilmək anları ilə bağlı olaraq ortaya çıxır"².

Feilin vacib şəkli müasir türk dilində gərəklilik şəkli kimi adlandırılır və dilək şəklinə daxil edilir. Məsələn: *Onun için sen kız kardeşini ikna etmelisin (Onun üçün sən bacını razı salmalısan)*. Bu cümlədə feil gərəklilik şəklindədir və məcburi münasibət ifadə etmişdir.

Məcburi münasibət feilin lazım şəklində də ifadəsini tapır. Feilin lazım şəklində məcburiyyət mənası daha çox analitik üsulla yaranmış forma ilə ifadə olunur. E.V.Sevortyan və M.Ş.Şirəliyev qeyd edirlər ki, "lazım şəkli *olmaq* feili ilə perifrastik formada da işlənir, məsələn: *yazası oldum, gedəsi oldu*"³. Müəlliflər həmin cümlələri *я вынужден был (я оказался вынужденным) написать* və *он вынужден был (он оказался вынужденным) идти* kimi izah edirlər. Yəni *yazmağa məcbur oldum, getməyə məcbur oldu*.

Azərbaycan dilində feilin lazım şəklinin ifadə etdiyi məcburiyyət və bəzən müvafiq dillərdə "subjunctive", "subjunctif", "konjunktiv" adlandırılan feil şəkli müasir türk dilində elə feilin gərəklilik şəklində -*mali*² ilə ifadə olunur. Yəni "*Bunu yapmalıyım (Bunu etməliyəm)*" cümləsində ifadə olunan fikir "*Bunu yapmam lazım*", "*Bunu yapmam gerekiyor*", "*Bunu yapmak zorundayım*" kimi başa düşülür. Gördüyümüz kimi, bu da məcburi münasibət bildirir.

Qəti gələcək zaman formasının məzmunundakı qətilik semantikasi ona məcburiyyət, məcburi münasibət, hər hansı bir işin icrasına dair

¹ Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə, Bakı: ADU, 1975, s. 97

² Musayev M.M., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfolojiyaya yeni baxışlar və leksematika: 4 cildə, II cild, Bakı: Prestige çap evi, 2014, s. 40

³ Ширалиев М.Ш., Севортян Э.В. Грамматика Азербайджанского языка. Баку: Элм, 1971, с. 121

məcburiyyət, tələb də ifadə etmək imkanı verir. A.Axundov da qeyd edir ki, “qəti gələcək zaman qəti hökm, əmr bildirir və məzmunca feilin əmr formasının məzmununu ifadə edir. ...qəti gələcək zamanın bu mənası özünü ən çox mükəllimlərdə, mübahisələrdə göstərir”¹. Dilçi “Qızmar günəş altında” filmindən həkimin dili tutulmuş Eldara “*danışacaqsan*” deməsini misal göstərir, burada əmr məzmunu olduğunu vurğulayır və burada əmr məzmunun ifadəsində intonasiyanın da rolunu qeyd edir². Deməli, feilin qəti gələcək zamanında məcburiyyətin ifadəsi ikinci və üçüncü şəxslərdə baş verir.

Müasir türk dilində də feilin gələcək zaman formasında məcburi münasibətin ifadəsini görmək mümkündür. Məsələn: *Bilmem ben, gideceksin, sen de oğlunun yanına oturacaksın (Mən bilmirəm, gedəcəksən, sən də oğlunun yanında oturacaqsan).*

Olmaq, bilmək feilləri də qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında bir işin icrasına dair qadağan ifadə etməklə dolayısı ilə məcburiyyət bildirir. Məsələn: *Buraya icazəsiz daxil olmaq olmaz. Buraya icazəsiz daxil ola bilməzsən.* Müasir türk dilində də bu forma məcburiyyət ifadə edir. Məsələn: *Hiçbir yere gidemezsin! (Heç bir yerə gedəmməzsən!).*

I fəslin VI yarım fəslində məcburi münasibətin modal feillərlə ifadəsi araşdırılmışdır. İngilis dilində bu münasibəti ifadə edən modal feillər *must, have to, ought, should, to be to, need* feilləridir. Lakin qeyd edilən modal feillər eyni məcburi münasibəti ifadə etmir. Belə ki, *must* və *have to* modal feillərində ifadə olunan məcburiyyət *should, ought to* modal feillərinə nisbətən daha güclüdür və *must* modal feilin ifadə etdiyi məcburi münasibət danışanın özündən, *have to* modal feilin ifadə etdiyi məcburiyyət isə kənardan qaynaqlanır. *Have to* modal feili qaydaların tələb etdiyi məcburiyyəti də ifadə etməyə qadirdir. Məsələn: *What's happening? You **must** tell me! (Nə baş verir? Sən mənə deməlisən!).* Burada məcbur edən danışandır. Lakin “*He'd **have to** sign his name to pay in money or get it out of his account (O, pul ödəmək və ya öz hesabından onu çıxartmaq üçün adını imzalamalı olmuşdu)*” cümləsində məcbur edən danışan deyil, qaydadır. “*You **ought to** help him (Gərək ona kömək edəsən)*” cümləsində mənəvi borc, “*You **should** be more careful (Daha ehtiyatlı olmalısən)*” cümləsində isə məsləhət ifadə olunmuşdur.

¹ Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı: 3 cildə, III cild. Bakı, 2013, s. 180

² Yenə orada s. 180

To be to əvvəlcədən qurulmuş plana əsasən yaranmış məcburiyyət hissini ifadə edir. Məsələn: *We are to meet in front of the theatre at 6* (Biz saat 6-da teatrın qarşısında görüşməliyik).

İngilis dilində *shall* modalı da məcburiyyət ifadə edə bilir və bu modal feil müasir Azərbaycan dilində feilin qəti gələcək zamanına, müasir türk dilində isə feilin gələcək zaman formasına uyğun gəlir. *You shall not run away before you answer* (Shaw) (Sən cavab vermədən getməyəcəksən). *You shall go there immediately* (Sən dərhal ora gedəcəksən)).

Qeyd edilən bu modal feillər həm təsdiqdə, həm inkarda məcburi münasibət ifadə edə bilir. Lakin *need* modal feili yalnız təsdiqdə məcburiyyət ifadə edə bilir. Məsələn: *You need go there* (Sən ora getməlisən). Ancaq “*You needn’t go there*” cümləsində “*sənin ora getməyinə ehtiyac yoxdur*” mənası ifadə olunmuşdur.

İngilis dilində *must, have to, should, ought to, to be to* və s. modallarının hamısının ifadə etdiyi məcburiyyət fransız dilində *devoir* modal feili ilə ifadə olunur. Məsələn: *Tu (Vous) dois (devez) y aller* (Sən (Siz) ora getməlisən (siniz)). *On doit (tous) manger pour vivre* (Yaşamaq üçün (hər birimiz) yeməliyik).

Alman dilində isə məcburiyyətin modal feillərlə ifadəsini *müssen, haben zu, sollen* modalları həyata keçirir. *Müssen* ingilis dilində *must* modalına, *haben zu have to* birləşməsinə, *sollen* isə *should* modalına uyğun gəlir. Məsələn: *Wir müssen jetzt gehen* (Biz indi getməliyik). *Du solltest es auch ansehen* (Sən də ona baxmalısən). *Er hat diese Arbeit morgen zu schreiben* (O, bu işi sabah yazmalıdır). O.Yespersen *have to* formasının borc, məcburiyyət, vaciblik ifadə etdiyini vurğulayır və qeyd edir ki, “*have* feilinin məsdərlə analoji işlənməsi digər dillərdə də aşkar edilir: Danimarka dilində *Du har at være hjemme kl. 5* (Sən saat 5-də evdə olmalısən), alman dilində *Er hat zu gehorchen* (O itaət etməlidir), fransız dilində *J’ai à vous remercier* (Sizə təşəkkür etməliyəm), italyan dilində *Aveva da preparare* (O hazırlamalı oldu)”¹.

Rus dilində məcburiyyət mənası həm müəyyən leksik vahidlərlə, həm də digər vasitələrlə ifadə olunur. Məsələn: *Я должен идти* (Getməliyəm). *Нам нужно идти* (Getməliyik). Bunlardan başqa müstəqil məsdərlə olan konstruksiyalar və başqa vasitələr də məcburi münasibətin ifadəsini həyata keçirir. Lakin *должен* digər modal leksemlər sırasında

¹ Jespersen O.H. A modern English grammar on historical principles. 7 volumes, Part V, Syntax: IV volume. Edited by Bradford and Dickens, London: Draydon House, 1961, p. 204

dominant üzv kimi çıxış edir. S.N.Seytlin yazır ki, “bu leksem ümumi gərəklilik mənasını ən dəqiq şəkildə ifadə edir, bununla da, o, həmin mənanın bütün semantik variantlarını istisnasız olaraq ifadə etmək üçün işlədilə bilər”¹.

Ümumiyyətlə, dildə qadağan bildirən vasitələrin də məcburiyyət anlayışının ifadəsində müəyyən rolu var. Belə ki, ingilis dilində həmin məqamda *may* modal feili inkarda işlənməklə məcburiyyət ifadə edir. Məsələn: *You may not kiss the bride (Rob Hedden) (Sən gəlini öpə bilməzsən)*.

Bunlardan başqa qadağan bildirmə inkar ədatı ilə də ifadə oluna bilər. Məsələn, ingilis dilində *No smoking!*, *No entry!*, *Do not enter!*, rus dilində *He kypu!*, *He kypumь!*, Azərbaycan dilində *Giriş yoxdur!*, fransız dilində *Zone non fumeur!*, *Salle non fumeur!*, alman dilində *Bitte nicht rauchen!* və s. Müxtəlif sistemli dillərdə qadağan mənasını ifadə edən leksik vahidlər də nəyinsə icra edilməsini qadağan etməyi bildirməklə məcburiyyət ifadə etmiş olur. Məsələn, Azərbaycan dilində *Giriş qadağandır!*, rus dilində *Kypumь занпечено!*, ingilis dilində *Smoking is strictly forbidden!*, fransız dilində *Interdit de fumer!*, rumın dilində *Fumatul interzis!*, fransız dilində *Entrée interdite!*, alman dilində *Rauchen verboten!* və s.

I fəslin VII yarım fəsli məcburi münasibətin ifadəsində yardımçı vasitələrdən bəhs edir, bu yarım fəsildə məcburiyyətin intaktik səviyyədə ifadəsi də tədqiq edilir. Yardımçı vasitələr kimi *gərək*, *di*, *qoy*, *barı*, *sana*, *sənə ədatları*, *mütləq*, *hökmən* və s. zərflərini göstərmək olar. Məcburiyyət sintaktik səviyyədə əmr, sual cümlələrində də ifadə oluna bilər və intonasiya da burada rol oynayır. Məcburiyyətin sintaktik səviyyədə ifadəsinə misal olaraq *Молчамь! (Sus!)*, “*Three whiskies, please! (Üç viski, zəhmət olmasa!)*”, *Çay!*, *Qəhvə!* *Eyes left! (Sola!)* və s. aid etmək olar. Bundan başqa xəbəri feilin indiki zamanında olan cümlələrdə də məcburi münasibət ifadə olunur. Burada bu məzmunun ifadə olunmasında intonasiyanın rolu var. Məsələn: *Bu dəqiqə dediyimi edirsən. Everyone stays in his place (Hər kəs yerində qalır)* və s. Bəzi sual cümlələrində də məcburiyyət ifadə olunur. Məsələn: *Have you got any money? (Səndə heç pul var?)*. Burada danışan “*Səndə pul var?*” deməklə özünə pul verilməsini istəyir, yəni müraciət olunanı ona pul verməyə məcbur edir.

¹ Бондарко А.В. (отв. ред.) Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Ленинград: Наука, 1990, с. 147

Məcburiyyət ünsiyyətin təzahür formalarından biri olduğuna görə və ünsiyyət də verbal və qeyri-verbal olduğuna görə məcburiyyətin qeyri-verbal vasitələrlə də ifadəsi mümkündür. Belə ki, məcburiyyət qadağan işarələri və digər qeyri-verbal vasitələrlə də ifadə oluna bilər. Əvvəlki yarım-fəsildə verilən nümunələrdəki qadağan mənasını ifadə etmək üçün qadağan işarələrindən istifadə olunduqda məcburiyyətin qeyri-verbal vasitələrlə ifadəsi reallaşmış olur.

Dissertasiyanın II fəslində “**Məcbureddici təsirin dilin leksik-semantik səviyyəsində ifadəsi və məcburiyyət leksik-semantik sahə kimi**” adlanır və dörd yarım-fəsildən ibarətdir.

II fəslin I yarım-fəslində məcbureddici təsir kauzal əlaqə ilə əlaqəli öyrənilir, kauzativ situasiyalar tədqiqata cəlb edilir. Kauzallıq latınca *sabab* mənasını verən *causare* sözündəndir, hadisələr, situasiyalar arasındakı səbəb-nəticə əlaqəsini ifadə edən anlayışdır. Bu əlaqə isə yalnız şüurlu varlıqlar, ya da cansız varlıqla şüurlu varlıq arasında deyil, cansız varlıqlar, hadisələr, situasiyalar arasında da mövcud ola bilər əlaqədir. Məsələn,

Havaların isinməsi dağlardakı qarı əritdi.

Burada iki situasiya, iki hadisə var. *Havalar isindi* və *qar əridi*. Birinci situasiya ikincini doğurub. Birinci ikincinin səbəbidir, ikinci birincinin nəticəsi. Burada heç bir şüurlu varlığın təsiri yoxdur. Burada məcburetmə də yoxdur. Çünki cansız varlıq məcbur ola bilməz. Ancaq burada səbəbiyyət var. Havaların isinməsi qarın əriməsinə səbəb oldu. Məcbur edən tərəf, onun fəaliyyəti də məcbur edilənin (məcbur olanın) icra etdiyi işin, hərəkətin səbəbi olur. Deməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi kauzallıq məcburiyyətdən daha geniş anlayışdır. Əgər məcburiyyət fərdin şüuruna yönəlmiş təsir, həmin təsirin nəticəsində icra olunmuş işdən ibarətdirsə, kauzallıq, yəni səbəb-nəticə münasibətində isə hər cür təsir ifadə olunur. Yəni təsir obyektinə şüursuz varlıq da ola bilər.

Təqdim edilmiş misalda iki situasiya arasında kauzal münasibət var. Belə situasiyalar kauzativ situasiyalar adlanır. V.P.Nedyalkov və Q.Q.Silnitski yazırlar ki, “gerçəklik hadisələr və situasiyalar çoxluğu kimi təqdim oluna bilər. Sadə situasiyalar var. Onları mikrosituasiyalar adlandırmaq olar... Sadə situasiyalardan başqa mürəkkəb situasiyalar mövcuddur. Onları makrosituasiyalar adlandırmaq olar”¹.

¹ Недялков В.П., Сильницкий Г.Г. “Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив”, Ленинград: Наука, 1969, с. 6

Həmin müəlliflər sonra yazırlar ki, “səbəb mikrosituasiyası KS-nin antesedenti, nəticə mikrosituasiyası isə konsekventidir”¹. Onlar kauzativ makrosituasiyada ən azı beş konstant müəyyənləşdirirlər. Kauzasiya (səbəb) münasibətini k ilə işarə edirlər və bu konstantı kauzativ makrosituasiyanın müəyyənedici konstantı kimi qeyd edirlər. Bu konstantdan əlavə KS-nin hələ dörd konstantının da olduğunu vurğulayırlar. Həmin konstantlar bunlardır: agens, KS-nin antesedentinin predmeti (r_i), səbəb olan vəziyyət (s_i), patiens, KS-nin konsekventinin predmeti (r_j), nəticə vəziyyəti (s_j). Müəlliflər əsərlərində belə bir kauzativ makrosituasiya verirlər.

Твой поступок заставил ego уйти.

$r_i \quad s_i \quad k \quad r_j \quad s_j$

(Sənin hərəkətin onu getməyə məcbur etdi).

Bu situasiyanın sxemini isə aşağıdakı kimi verirlər:

$$KS = [r_i s_i] k [r_j s_j]^2.$$

Burada məqsəd kauzativ konstruksiyalar, onların növlərindən danışmaq deyil, kauzativ situasiyanın əsas komponenti olan səbəb olmanın dildə ifadəsi fonunda məcburedici təsirin dildə ifadəsinin üsullarını müəyyənləşdirməkdir.

II fəslin II yarım fəslində məcburiyyət leksik-semantik sahəsi tədqiq olunur. “Bir mövzu ətrafında birləşdirilə bilən söz və ifadələrin məcmusuna semantik sahə deyilir”³. G.İpsen “Qədim Şərqi və hind-avropalılar” (1924) əsərində eyni mənaya malik sözlər toplusunu semantik sahə kimi müəyyənləşdirmişdir⁴. Bunlara əsaslanaraq iddia etmək olar ki, məcburiyyət ifadə edən feili leksik vahidlər məcburiyyət leksik-semantik sahəsini əmələ gətirir.

II fəslin III yarım fəslində məcburedici təsir ifadə edən feillər tədqiqatə cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilində məcburiyyət leksik-semantik sahəsinin strukturunu *cəbr etmək*, *əmr etmək*, *israr etmək*, *məcbur etmək*, *məhkum etmək*, *məhrum etmək*, *sövq etmək*, *sürükləmək*, *təhrik etmək*, *təkid*

¹ Недялков В.П., Сильницкий Г.Г. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. Ленинград: Наука, 1969, с. 6

² Yənə orada, c. 7

³ Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Dilçilik problemləri. I hissə. Bakı: Maarif, 1982, s. 311-325

⁴ House J. Linguistic relativity and translation // Explorations in linguistic relativity. Edited by Martin Pütz and Marjolijn Verspoor. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2000, p. 71

etmək, tələb etmək, tələqin etmək, təşviq etmək, tovlamaq, vadar etmək, yalvarıb-yapışmaq, yalvarmaq feilləri təşkil edir. Gördüyümüz kimi, qeyd etdiyim feillər müxtəlif leksik mənalara malik feillərdir. Yəni lüğəvi mənalarına görə bu feillərin heç də hamısı məcburiyyət mənasına malik deyil, lakin kontekstdə həmin feillər məcburiyyət mənası qazana bilər. Çünki bu feillərin hamısını birləşdirən hipersem və ya arxisem var ki, bu da *məcbureddici təsir*, yəni *məcburetmə* semidir. Bu feilləri tədqiq və təhliləndərək belə nəticəyə gəlinmişdir ki, Azərbaycan dilində bu leksik-semantik sahənin mərkəzində məcbur etmək feili durur. Prototiplər nəzəriyyəsinə əsasən bu leksik-semantik kateqoriyanın prototipini *məcbur etmək* feili hesab etmək olar.

İngilis dilində məcburiyyət leksik-semantik sahəsinin strukturunu *to badger, to beguile, to bludgeon, to bulldoze, to bully, to cajole, to coax, to coerce, to compel, to command, to condemn, to constrain, to convince, to demand, to deprive, to dictate, to drag, to dragoon, to enforce, to enjoin, to evict, to exact, to extort, to force, to goad, to hustle, to impel, to impose, to impress, to induce, to insist, to instruct, to intimidate, to inveigle, to necessitate, to obligate, to oblige, to order, to persuade, to press, to propel, to push, to require, to sentence, to silence, to urge, to wheedle* və s. feillər təşkil edir. Prototiplər nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, ingilis dilində bu leksik-semantik kateqoriyanın prototipini *to force* feili hesab etmək olar. *To force* feili ingilis dilində məcburiyyət semantikalı polisemantik feildir və dildə yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Eləcə də qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində məcburiyyət leksik semantik sahəsinin mərkəzi *to force* feili ilə qurulmuşdur.

Bundan başqa tədqiqat zamanı məcburiyyət ifadə edən feillərin potensial və effektiv məcbureddici təsiri malik olmaqla iki qrupa ayrılması məlum olur. Belə ki, potensial məcbureddici təsiri malik feillərdə yalnız məcbureddici təsir ifadə olunur. Effektiv məcbureddici təsiri malik feillərdə isə həm məcbureddici təsir, həm də onun nəticəsi ifadə olunur. Bu daha çox ingilis dilindəki feili leksik vahidlərdə özünü göstərir. Məsələn, "*He forced me to write this letter (O, məni bu məktubu yazmağa məcbur etdi)*" cümləsində *to force* feili yalnız məcbureddici təsiri ifadə etmişdir. Təsirin nəticəsi isə *to write* feili ilə ifadə olunmuşdur. Ancaq "*Mom dragged us to a classical music concert (Anam bizi bir klassik musiqi konsertinə zorla apardı)*" cümləsində *to drag* feili həm məcbureddici təsiri, həm də onun nəticəsini ifadə etmişdir.

II fəslin IV yarım fəslində isə məcburiyyət ifadə edən frazeoloji vahidlər tədqiq edilir. Məcbureddici təsirin frazeoloji vahidlər vasitəsilə ifadəsi anlayışın psixoloji aspekti ilə bağlıdır. Bu yarım fəsilə məcburiyyət ifadə edən frazeoloji vahidlər iki qrupa bölünür. 1-ci qrupa *bərkə çəkmək (salmaq, qoşmaq, qısnamaq), canını dişinə tutmaq, dara qısnamaq və ya dara salmaq,*

iki ayağını bir başmağa dirəmək (soxmaq), qılığına girmək və s. frazeoloji vahidlər aiddir. Bu frazeoloji vahidlərin semantikasının əsasını *məcburedici təsir* semi təşkil edir. Bu frazeoloji vahidlər məcburedici təsiri ümumi şəkildə ifadə edir, yəni hər hansı bir işin icrasına dair məcburetmə bildirir. Yəni bu frazeoloji vahidlərin ifadə etdiyi təsir istənilən məqsədi həyata keçirmək üçün edilən məcburedici təsirdir. 2-ci qrupa *acığını basmaq, acığını tutdurmaq, ağzını açdırmaq, ağzını saxlamaq, ağzını tutmaq, ağzını yummaq, ayağa qaldırmaq, ayağına çağırmaq, ayağını kəsmək, başdan çıxarmaq, başı üstünü kəsmək, başını bişirmək, başını piyləmək, beyninə yeritmək, beynini doldurmaq, boynuna qoymaq, boynuna bağlamaq, boynuna yükləmək, cilovda saxlamaq, cilovunu əlində saxlamaq, cilovunu yığışdırmaq (yığmaq, çəkmək, dartmaq), dilinə qıfıl vurmaq, dilini bağlamaq, diz çökdürmək, fikrindən daşındırmaq, gözünü (gözlərini) açmaq, gözünü almaq, gözünü (gözlərini) bağlamaq, hirsini basmaq (boğmaq, yemək), yoldan çıxar(t)maq* frazeoloji vahidləri aiddir. Bu frazeoloji vahidlər məcburedici təsiri digər bir proseslə, yəni məcburedici təsirin nəticəsi ilə birlikdə ifadə edir. Əgər birinci qrup frazeoloji vahidlər məcburedici təsiri geniş kontekstdə ifadə edə bilirsə, bu qrup frazeoloji vahidlər isə bu təsiri daha dar kontekstdə ifadə edir. Bunu ər qrupdan bir frazeoloji vahidi götürüb müqayisə edə bilərik. Məsələn, canını dişinə tutmaq frazeoloji vahidi yalnız məcburedici təsir ifadə edir və geniş kontekstdə işlənir. Ancaq hirsisini boğmaq frazeoloji vahidi məcburedici təsiri onun nəticəsi ilə birlikdə ifadə edir və dar kontekstdə işlənir. Belə ki, bu frazeoloji vahid özünü hirlənməməyə məcbur etməyi ifadə edir.

Dissertasiyanın III fəslı “**Məcburedici təsirin dilin qrammatik səviyyəsində ifadəsi**” adlanır və 2 yarımfəsildən ibarətdir. III fəslin I yarımfəsildə məcburedici təsirin morfoloji üsulla ifadəsi araşdırılır. Məcburedici təsirin morfoloji üsulla ifadəsi aqlütinativ dillərdə özünü göstərir. Belə ki, Azərbaycan dilində bu təsir prosesi morfoloji səviyyədə *-it^f* və *-dir^f* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Hər iki şəkilçi Azərbaycan dilində kauzal əlaqəni ifadə edir. Məlumdur ki, bu şəkilçilər feildən feil düzəldən şəkilçilərdir. Məsələn, *ax-axıt, ürk-ürküt, yu-yudur, tik-tikdir* və s. Bu şəkilçilər eyni zamanda təsirlilik ifadə edən formalardır. A.M.Şerbak icbar növ formasının müxtəlif mənşəyə malik olan və müxtəlif feil əsaslarına qoşulan və ya icbarlılığın müxtəlif dərəcələrinin göstəriciləri kimi bir söz formada çıxış edən bir neçə affiksdən təşkil olunduğunu yazır və icbar növün çoxişlənən affikslərinin sırasında *-t* və *-dir^f* şəkilçisini də qeyd edir¹. Ümumiyyətlə, bu

¹ Щербак, А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Ленинград: Наука, 1981, с. 115-116

şəkilçilər dilçilik ədəbiyyatlarında həm təsirlilik yaradan şəkilçi, həm də icbar növ şəkilçiləri kimi qeyd edilir¹. Şəkilçilər icbar növün şəkilçiləri kimi fəaliyyət göstərə bilirsə, deməli, məcburiyyət də ifadə edir. Bu şəkilçilərin icbar növ şəkilçisi kimi fəaliyyət göstərərək məcburiyyət ifadə etməsi, əslində, həmin şəkilçilərin təsirlilik ifadə etməsi ilə bağlıdır. Şəkilçilərin təsirlilik ifadə etməsi onların icbar növ ifadə etməsinə də imkan vermiş, beləliklə də, məcburiyyət anlayışının ifadəsinə də yol açmışdır. Bu şəkilçilərin təsirlilik ifadə edən qrammatik formaya çevrilməsi həmin şəkilçilərin mənşəyi ilə bağlıdır. AN.Kononov və P.İ.Kuznetsov *-it*⁴ morfemini *-t(ur)* morfeminin allomorfu, yəni bir variantı hesab edirlər². Lakin aqlütinasiya nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, şəkilçinin qədim türk dilində işlənən *it*, yəni *etmək* feilinin inkişafının nəticəsi kimi izah etmək olar. Bunu şəkilçinin fonetik quruluşu və *et* feilinin qədim türk dilində *bir şeyi qurmaq, yaratmaq, meydana gətirmək, təşkil etmək* mənalarında məhsuldar təsirli feil kimi işlənməsi də sübut edir. Məsələn: *Ança bodun kop itdim* (KT.c.2-3) (*O qədər xalqı tam təşkil etdim*). *It* morfem kimi də qədim türk yazılı abidələrinin dilində kauzativliyin göstəricisi olaraq məhsuldar şəkildə işlənir. Məsələn: *Örgin anta yarattdım, çit anta tokıtdım...* (MÇ.ş.21) (*Sarayı orda yaratdırdım, divarları orda hördürdüm*).

Fikrimizcə, *-dır* morfemi də təxminən bu cür inkişaf yolu keçmişdir. Fuziya nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, *-dır* şəkilçisinin iki funksional cəhətdən yaxın və ya sinonim şəkilçinin qovuşmasının nəticəsində yaranmış morfem olduğunu söyləmək olar. A.N.Kononov fuziya nəzəriyyəsindən çıxış edərək yazır: “Ehtimal edilir ki, *tur* affiksi ikiobrazlıdır və iki birobrazlı affiksdən (*-t/d+⁰r*) ibarətdir”³. Bu morfem iki təsirlilik ifadə edən formanın, yəni *-it (t)* və *-ir* morfemlərinin qovuşmasından yaranmışdır. *-It* şəkilçisinin mənşəyi haqqında yuxarıda qeyd edildi. *-Ir* şəkilçisinin isə *ur* (*vurmaq*) feilindən törədiyini qədim türk yazılı abidələrinin dilində həmin feilin məhsuldar şəkildə işlənməsi və müasir Azərbaycan dilində də *vurmaq* komponentli mürəkkəb

¹ Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Elm, 2006, s. 84-85; Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 288, 291; Мирзоев Г.И. Категория переходности/непереходности глагола в азербайджанском языке. том, Баку: Эльм, 2006, с. 29

² Кононов, А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва-Ленинград: Академии Наук СССР, 1960, с. 194, Кузнецов П.И. Глагол тур (тар) и понудительный залог // Советская тюркология, 1985, № 6, с. 37

³ Кононов, А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва-Ленинград: Академии Наук СССР, 1960, с. 181

feillərin mövcudluğu bunu sübut edir. Məsələn: *zəng vurmaq, baş vurmaq, göz vurmaq, laqqurtı vurmaq* və s.

Hər iki morfemin mənşəyi köməkçi feillərlə bağlıdır. Həmin köməkçi feillər eyni zamanda müstəqil mənalı feillər kimi də fəaliyyət göstərmişdir. A.A.Yuldaşev qeyd edir ki, “türk dillərində mənalı vahidlər, həm də bir çox affikslər, məlum olduğu kimi, prinsipial olaraq iki (və ya daha çox) müxtəlif mənada işlənə bilər. Bu dillərdə mənalı vahidlərin göstərilən tiplərinin xarici formasının hər hansı bir dəyişməsi üsulu ilə bir nitq hissəsinin digərinin yerində geniş işlənməsi, tammənəli sözün köməkçi morfemlər rolunda, bir qrammatik kateqoriyanın digərinin yerində, söz birləşmələrinin mürəkkəb leksemələr və ya həmin sözün formaları kimi işlənməsi müşahidə edilir”¹.

III fəslin II yarım fəslə ingilis və fransız dillərində məcbureddici təsirin analitik üsulla ifadəsinə həsr olunmuşdur. Əvvəlcə ingilis dilində *to make, to have, to get* feillərinin bu təsirin ifadəsindəki rolu araşdırılmışdır. Təqdim edilmiş lüğət materialları və bədii nümunələr təsdiq edir ki, bu feillərin hər biri müəyyən leksik mənə ifadə edən feillərdir. Lakin məcbureddici təsir ifadə etdiyi məqamda bu feillər leksik vahid olaraq deyil, qrammatik forma kimi çıxış edir. Belə ki, ingilis dilində işlənen *to make, to have, to get* feilləri məcbureddici təsiri köməkçi feil olaraq ifadə edir. Yəni bu köməkçi feillər ingilis dilində məcbureddici təsirin ifadəsinin analitik üsulla qurulmasını təmin edir. Qeyd etdiyimiz kimi, məcbureddici təsir kauzal əlaqənin bir növüdür. Eləcə də, bu köməkçi feillər kauzallığın dilin qrammatik səviyyəsində ifadəsini yaradan vasitələrdir.

Bu hissədə qeyd edilən dil vahidlərinin məcbureddici təsirin ifadəsindəki fərqli xüsusiyyətləri də vurğulanmışdır. Bu fərqli cəhətlər həm məzmun, həm də sintaktik cəhətdən özünü göstərir. *To make* birbaşa təsir ifadə edir, təsir obyektini mütləq ifadə olunur, təsirin birbaşalığından dolayı nəticədəki işin icrası da naqis məsdərlə ifadə olunur. *To get* isə təsir üsulu ilə birlikdə təsir ifadə edir, burada da təsir obyektini mütləq ifadə olunur, ancaq təsirdə vasitə də ifadə olunduğuna görə nəticədə baş vermiş və ya baş verəcək işin icrası bütöv məsdərlə ifadə olunur. *To have* təsirsizdir, ona görə təsir obyektini ya ifadə olunmur, ya da vasitəli tamamlıq kimi *by (tərəfindən)* sözünü ilə birlikdə ifadə olunur, ona görə də nəticədə baş vermiş işin icrası feili sifətlə ifadə olunur. Məhz bu təsirlilik *to make* feilinə məcburiyyət anlayışı ifadə edən formaya doğru inkişaf etməsinə imkan vermişdir. Hətta bu forma məcburiyyət bildirmə üçün o dərəcədə spesifikləşmişdir ki, müstəqil olaraq da işlənə bilər.

¹ Юлдашев А.А. К проблеме аналитизма в тюркских языка // Вопросы языкознания. Москва: Наука, 1965, № 2, с. 55

Deməli, *to make* ilə ifadə olunan təsirin nəticəsində baş vermiş, yaxud baş verəcək hərəkət naqis məsdərlə (*to-suz*), *to get* ilə ifadə olunan təsirin nəticəsində baş vermiş və ya baş verəcək hərəkət bütöv məsdərlə (*to* ilə birlikdə), *to have* ilə ifadə olunan təsirin nəticəsində baş vermiş hərəkət isə feili sifətlə, əsasən də, keçmiş zaman feili sifəti ilə ifadə olunur. R.Palmer də *make* feilinin naqis məsdərlə, *get* feilinin isə *to* ilə olan məsdərlə işləndiyini qeyd edir¹. Müəllif ikincinin və *have* feilinin feili sifətlə işləndiyini də qeyd edir². Bu da qeyd edilən feillərin semantik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Hər üç formanın işlənməsinə baxaq. *He made the boy finish his work* (*O, oğlanı işini bitirməyə məcbur etdi*). *He had his watch repaired yesterday* (*O, saatını dünən təmir etdirdi*). *Get her to stop smoking in the bathroom, can you?* (*Ona vanna otağında siqaret çəkməyi tərgitdir, edə bilərsiniz?*). *Get your hair cut.* (*Saçını kəsdir*).

Bu yarım-fəsildə ingilis və fransız dillərində işlənən *to make* və *faire* feillərinin də məcbureddici təsirin ifadəsindəki rolu müqayisəli tədqiq olunmuş, həmin dil vahidlərinin oxşar və fərqli leksik-semantik, sintaktik xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır. Qeyd edilən feillərin fərqli və oxşar xüsusiyyətləri lüğət materialları və bədi nümünələrə əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, fransız dilindəki *faire* ingilis dilindəki *to make* ilə müqayisədə kauzallığı (kauzal əlaqəni) daha ümumi şəkildə ifadə edir. Yaxud başqa cür ifadə etsək, ingilis dilindəki *to make* fransız dilindəki *faire-dən* fərqli olaraq kauzal əlaqənin məhz məcburiyyət vasitəsilə həyata keçən (reallaşan) növünün ifadəsini yaradan vasitə kimi öz yerini tutmuşdur. Fransız dilindəki *faire* isə sadaladığımız vasitələrin hər biri üçün münasibdir. Bir nümunəyə baxaq. *Ils venaient souvent me faire réparer des meubles anciens, parce que je suis habile dans le métier* (*Onlar tez-tez köhnə mebelləri təmir etdirmək üçün mənim yanıma gəlirdilər, çünki mən bu peşədə ixtisaslaşmışam*). Burada *faire* köməkçi feili *réparer* (*təmir etmək*) feili ilə birləşib kauzallıq ifadə edir. *Me* (*mənə*) əvəzliyi ona buyurulan işi görəndir, yəni *faire* ilə ifadə olunmuş təsirin obyektidir. O, onların gətirdiyi mebelləri təmir edir. Ancaq burada məcburiyyət yoxdur. Düzdür ki, onun mebelləri təmir etməsinə səbəb onların onun yanına mebelləri gətirərək həmin işi həyata keçirməsini istəmələri olub. Ancaq bu, məcburiyyət vasitəsilə baş verməyib. Mebelləri təmir etmək onun işi, vəzifəsidir. Yəni bu iş üçün o, məsuliyyət daşıyır. İngilis dilində isə bu məqamda *to have*, *to get* köməkçi feilləri işlənir. Nəticə olaraq demək lazımdır ki, fransız dilində *faire* kauzallığı

¹ Palmer F.R. The English verb. Second edition. London and New-York: Longman, 1988, p. 190, 195

² Yenə orada p. 195

daha ümumi şəkildə ifadə edir, ingilis dilindəki *to make* isə əsasən, məhz məcburiyyət vasitəsilə səbəb olmanı ifadə etmək üçün işlədilir.

Bir fərqli cəhət də odur ki, ingilis dilində *to make* köməkçi feilin onun ifadə etdiyi təsirin nəticəsində baş vermiş və ya baş verəcək hərəkəti ifadə edən feilsiz, yəni müstəqil işlənsə də, fransız dilində *faire* köməkçi feili haqqında bunu deyə bilmərik.

Dilçilik ədəbiyyatlarında belə bir fikrə rast gəlinir ki, “səbəb və nəticənin predikatları *faire*-lə *make* ilə olduğundan daha az uzaq olduğuna görə fransız *faire* ingilis dilindəki qarşılığı *make*-dən daha güclü kauzal (səbəb-nəticə) əlaqə nümayiş etdirir”¹. Lakin mən bu fikri qəbul etmirəm. Məsələn, kauzallıq ifadə edən eyni hökmün həm ingilis, həm də fransız dilində ifadəsinə baxaq.

The judge made him tell the truth.

Le juge lui a fait dire la vérité.

(Hakim ona həqiqəti dedirdi.)

Gördüyümüz kimi, hər iki dildə təqdim etdiyim cümlədə eyni dərəcədə səbəb-nəticə münasibəti ifadə olunmuşdur. Struktural fərq isə dillərin morfoloji quruluşundakı inkişafdan irəli gəlir.

Dissertasiyanın III fəslində həm də kauzallıq, eləcə də məcbureddici təsir ifadə edən formaların bu semantik mənaya malik leksik vahidlərdən inkişaf etdiyi də qeyd edilir. Bu da abstrakt qrammatik mənanın konkret leksik mənadan yaranması fikri ilə əlaqələndirilir. Deməli, kauzal əlaqə (səbəb, icbar) mücərrəd mənası müxtəlif sistemli dillərdə *etmək* leksik mənasını ifadə edən sözlərin konkret mənaları üzərində qurulmuşdur. Düzdür ki, fransız struktur dilçisi və semiotiki E.Benvenist konkret mənaların birinciliyi fikrini inkar edirdi². Lakin müxtəlif sistemli dillərdə edilən müşahidələr göstərir ki, abstrakt qrammatik mənalar konkret leksik mənalardan yaranmışdır.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində araşdırmanın əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir. Müxtəlif sistemli dillərdə məcburiyyət anlayışının tədqiqi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir.

1. Fəlsəfə tarixində məcburiyyətin müxtəlif aspektlərdən izahının mövcudluğu bu anlayışın sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşmədiyini, anlayışın

¹ Chatti S. Categorization of causation: Directness or animacy? // International Journal of Linguistics, Las Vegas: Macrothink Institute, 2012, Vol. 4, No. 3, p. 367

² Benveniste É. Problèmes de linguistique générale: 2 tomes, tome I, Paris: Gallimard, 1966, p. 298

çoxaspektliliyini təsdiq edir. Eyni zamanda anlayışın nisbi və subyektiv xarakteri də üzə çıxır. Bu da məcburiyyət anlayışının konkret linqvistik kateqoriya ilə ifadə oluna bilməməsini labüd edir.

2. Tədqiqatın gedişində məlum olur ki, məcburiyyət münasibət və təsir prosesi kimi təzahür edə bilir.

3. Tədqiqat göstərir ki, məcburiyyət sahə strukturuna malikdir və sahənin strukturunu təşkil edən konstituentlər dağınıq, yaygın formadadır, qrammatik mərkəz isə yoxdur. Buna görə də dildə məcburiyyət qrammatik kateqoriyası da mövcud deyil. Eyni zamanda bu dağınıqlıq səbəbindən məcburiyyət sahəsinin mərkəz və periferiyasını, yaxın və uzaq periferiyanı dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

4. Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirilir ki, məcburetmə münasibət kimi, əsasən, feilin şəkilləri, modal feillər, bəzi cümlə növləri, intonasiya və bəzi adatlarla ifadə olunur. Məcburi münasibətin ifadəsində bəzi zərflər də yardımçı vasitələr kimi çıxış edir. Tədqiqatda o da məlum olur ki, məcburiyyət ictimai ünsiyyətin təzahür formalarından biri olduğuna görə və ünsiyyət də verbal və qeyri-verbal olduğuna görə məcburetmə münasibəti həm də qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrində öz ifadəsini tapır. Belə ki, qadağan işarələri və digər bu kimi işarələr ünsiyyətin ayrılmaz hissəsi olan məcburiyyətin də ifadəsində çıxış edir.

5. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, məcbureddici təsir dilin leksik-semantik və qrammatik səviyyələrində ifadə olunur. Leksik-semantik səviyyədə bu təsirin ifadəsini dildə məcbureddici təsir semantikasına malik feillər həyata keçirir. Anlayışın frazeoloji vahidlərlə də ifadəsi mümkündür. Dilin qrammatik səviyyəsində məcbureddici təsirin ifadəsi isə müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif qrammatik vasitələrlə, yəni şəkilçilər və köməkçi feillərlə ifadə olunur.

6. Məcburiyyət semantik feillərdə məcbureddici təsirin müxtəlif dərəcədə ifadəsi bu feillər sinfinin prototipik prinsiplə qurulmasını deməyə əsas verir. Belə ki, Azərbaycan dilində məcburiyyət semantikasına malik feillər sinfində prototip feil *məcbur etmək* feili, ingilis dilində isə *to force* feilidir. Bu feillər müvafiq dillərdə işlənən polisemantik feillərdir və bu feillər məcburiyyət anlayışını, məcbureddici təsiri ümumi şəkildə ifadə edir. Eyni zamanda məcburiyyət leksik-semantik mikrosahəsinin mərkəzi olan *məcbur etmək* və *to force* feillərini məcburiyyət makrosahəsinin də mərkəzi kimi qəbul etmək olar.

7. Məcbureddici təsir ifadə edən feillərin tədqiqi və təhlili göstərir ki, bu proses təsir prosesi olduğuna görə məcburiyyət semantik feillər təsirli feillərdir.

8. Məcbureddici təsir hər hansı bir işin icrası üçün nəzərdə tutulduğuna görə bu təsir prosesindən sonra digər bir proses baş verir. Bu baxımdan məcbureddici təsir ifadə edən feili leksik vahidlər, eləcə də frazeoloji vahidlər iki qrupa bölünür. Bir qrupunda məcbureddici təsir feili leksik vahidin və frazeoloji vahidin bütün semantikasını əhatə edərsə, digər bir qrupda isə feili leksik vahiddə və ya frazeoloji vahiddə məcbureddici təsirlə yanaşı həmin təsirin nəticəsində baş vermiş proses də ifadə olunur.

9. Müxtəlif sistemli dillərdə məcbureddici təsirin dilin qrammatik səviyyəsində ifadəsi şəkilçilər vasitəsilə və analitik üsulla baş verir. Belə ki, aqlütinativ dillərdən olan türk dillərində şəkilçilər vasitəsilə, o cümlədən Azərbaycan dilində *-dur⁴*, *-t* şəkilçiləri, flektiv dillər olan ingilis və fransız dillərində isə *to make, to get, to have, faire* köməkçi feilləri ilə ifadə olunur.

10. Məlumdur ki, məcburiyyət situasiyasının formalaşması üçün birdən çox subyektin iştirakı vacibdir. Bu subyektlər silsiləsi, vasitəlilik məcburiyyət ifadə edən əksər feillərin və məcburiyyət ifadə edən formaların strukturunda özünü göstərir. Belə ki, ingilis dilində məcbureddici təsir ifadə edən feili leksik vahidlərin əksəriyyətində olan birgəlik, vasitə bildirən ünsürlər ünsürlər hər hansı bir işin icrasının birlikdə edilməsini ifadə etməklə işin icrasında bir neçə subyektin iştirakını da ifadə etmiş olur. Məsələn, ingilis dilində məcbureddici təsir ifadə edən leksik vahidlərin tərkibində özünü göstərən *com, con, co, en, ex, im, in, per, pro* prefiksləri buna misaldır. Məcbureddici təsirin qrammatik səviyyədə ifadəsində də bu hal özünü göstərir. Belə ki, məcbureddici təsir, məcbur edən subyektin fəaliyyəti qrammatik vasitələrlə, yəni şəkilçilər və köməkçi feillərlə, məcbur olan subyektin fəaliyyəti isə şəkilçilər və köməkçi feillərin aid olduğu feillərlə ifadə olunur.

11. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, müxtəlif sistemli dillərdə məcbureddici təsirin ifadə vasitələri kauzallığın ifadə vasitələridir. Çünki məcbureddici təsir kauzal əlaqənin bir növüdür. Birinin hər hansı bir işi icra etməsinə səbəb olmaq məcbureddici təsir vasitəsilə də ola bilər, digər vasitələrlə də.

12. Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, məcbureddici təsirin, ümumiyyətlə, kauzallığın qrammatik səviyyədə ifadəsini yaradan vasitələrin mənşəyi müxtəlif sistemli dillərdə eyni leksik mənaya malik leksik vahidlərə gedib çıxır. Belə ki, həmin leksik vahidlər eyni mənaya malik olan *etmək, to make, faire* feilləridir.

Tədqiqatın məzmunu aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Dildə kauzativliyin ifadə üsulları // Filologiya məsələləri. Bakı, 2014, № 1, s. 65-74

2. İngilis dilində “to make”, “to get”, “to have” feillərinin məcburiyyət anlayışının ifadəsində rolu // Filologiya məsələləri. Bakı, 2014, № 5, s. 189-201
3. The role of the verbs “to make” and “faire” in the expression of the notion of coercion // Mediterranean Journal of Social Sciences. Rome, Italy, 2014, Vol. 5, № 19, p. 381-389
4. The role of the verbs “to make” and “faire” in the expression of the notion of coercion / International Conference On Social Sciences. Bucharest, Romania, 2014, 19-20 September, p. 331-339
5. The role of the suffix “it⁴” in the expression of the notion of compulsion in Azerbaijani language / Proceedings of INTCESS15- 2nd International Conference on Education and Social Sciences. Istanbul, 2015, 2-4 February, p. 290-294
6. Azərbaycan dilində feilin əmr şəklində məcburiyyət mənası // Dil və ədəbiyyat. BDU, 2015, № 3 (95), s. 77-80
7. Azərbaycan dilində “dır^{4b}” şəkilçisi məcburedici təsirin ifadə vasitəsi kimi və şəkilçinin mənşəyinə dair // Tədqiqələr. AMEA Dilçilik İnstitutu, 2015, № 2, s. 16-139
8. Azərbaycan dilində məcburiyyət ifadə edən frazeoloji vahidlər // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. ADPU, 2015, № 2, s. 252-256
9. Azərbaycan və ingilis dillərində qanuni məcburedici təsir ifadə edən “məhkum etmək”, “to condemn”, “to sentence” feillərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri // Gənc tədqiqatçı. AMEA, 2016, № 1, s. 96-100
10. Azərbaycan dilində feillin sintetik və analitik üsulla yaranan vacib formasının ingilis dilində qarşılığı (Tezis) / Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransı. Qafqaz Universiteti, 29-30 aprel, 2016, Bakı, Azərbaycan, s. 937-938
11. On the history and etymology of a phraseological calque which is used in Romano-Germanic languages / ILETRAd INTERNATIONAL CONGRESS, 6th-8th of July 2016, University of Seville, Spain, Revista académica ILETRAd, ISSN 2444-7539, N°. 2, 2016, págs. 685-694

Выражение понятия принуждения в языке

РЕЗЮМЕ

Научно-исследовательская работа посвящена выражению понятия принуждения в языке. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы и источников.

Во Введении обосновывается актуальность темы, определяется предмет и объект, цели и задачи исследования, объясняется новизна исследовательской работы, демонстрируются методы и источники исследования, апробация и структура научно-исследовательской работы, уточняется теоретическая и практическая значимость этой работы, обосновывается основные положения работы.

Первая глава посвящена сущности понятия принуждения и выражения этого понятия как типа деонтической модальности в языке. В этой главе объясняется понятие принуждения с различных аспектов. Исследуется выражение принуждения в наклонениях глагола, в модальных глаголах, в некоторых типах предложения. Кроме этого, в этой главе исследуется роль других вспомогательных средств в выражении компульсивной модальности.

Вторая глава посвящена выражению причинно-следственной связи и принудительного воздействия в лексико-семантическом уровне языка. В этой главе исследуется поле лексико-семантического принуждения. В то же время исследуются фразеологизмы, выражающие принуждение.

Третья глава посвящена выражению принудительного воздействия на грамматическом уровне языка. В этой главе изучается выражение принудительного воздействия морфологическими и аналитическими способами. Кроме этого, исследуются. Происхождение форм показывающие принудительное воздействие.

В Заключении представляются основные результаты проведенного исследования.

The expression of the concept of compulsion in language

SUMMARY

The research work is dedicated to the expression of the concept of compulsion in language. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of the used literature and sources.

In the Introduction, the actuality of the theme is substantiated, the subject and object of the investigation are indicated, the aims and tasks are determined, the novelty of the research work is justified, the methods and sources of the exploration are demonstrated, the theoretical and practical importance of this work, approbation and structure of the scientific work are clarified, the main propositions of the work are identified.

The first chapter is devoted to the gist of the concept of compulsion and the expression of this concept as a type of deontic modality in language. In this chapter, the concept of compulsion is explained and elucidated from the different aspects. The expression of compulsion is explored in the moods of verb, in the modal verbs and in some types of sentence. As well, the role of other subsidiary means in the expression of compulsive modality is investigated in this chapter.

The second chapter is devoted to the expression of causal relation and compulsory impact in the lexical-semantic level of language. In this chapter, the lexical-semantic compulsion field is studied. Simultaneously, the phraseological units which express compulsion are explored.

The third chapter is devoted to the expression of the compulsory impact in the grammatical level of language. In this chapter, the expression of compulsory impact by the morphological and analytical ways is studied. Moreover, the origin of the forms which express the compulsory impact is investigated.

In the Conclusion the main results of the conducted research are presented.

Kağız formatı:60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

На правах рукописи

ЛЕЙЛА БАШАРАТ кызы ЮСИФОВА

**ВЫРАЖЕНИЕ ПОНЯТИЯ ПРИНУЖДЕНИЯ В
ЯЗЫКЕ**

5704.01- Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ- 2017